

תוכן העניינים

9	מבוא
13	פרק ראשון שלוש תפיסות של מלוכה במקרא
14	1. תאוקרטיה ישירה: האל הוא המלך
19	2. תאולוגיה מלכותית: המלך הוא אל
39	3. מלוכה מוגבלת: המלך אינו אל
49	פרק שני ספרות חז"ל - חוקת המלך
50	1. מצוות המלך
57	2. שלוש מצוות
67	3. 'חוקת המלך' שבספר שמואל
75	4. ההגבלות על המלך
83	5. המלך והמלחמה
89	6. ההפרדה בין מלכות לכהונה
94	7. משיחה
105	פרק שלישי ספרות חז"ל - המלך והחוק
105	1. 'מלך לא דן ולא דנין אותו'
120	2. 'מלפניך משפטי יצא'
126	3. כפיפות המלך לתורה

135	פרק רביעי	מלכות מוגבלת בהלכת התנאים – טעמים והקשרים
137		1. 'שתהא אימתו עליך'
151		2. תאולוגיה מלכותית וצלם אלוהים
163	פרק חמישי	הדים לתאוקרטיה ישירה ולתאולוגיה מלכותית באגדה
176	פרק שישי	תפיסת המלכות של החכמים בראי מעמדם הפוליטי
194		ביבליוגרפיה
207		מפתח המקורות
217		מפתח השמות
222		מפתח העניינים

מבוא

ספר זה עוסק בתפיסת המלך, מעמדו וסמכויותיו בספרות חז"ל, במיוחד בספרות התנאים. את תפיסת המלכות בספרות התלמודית אציע על רקע התפיסות השונות ביחס למלכות המצויות במקרא. הקשר נוסף ומשלים שיובא בחשבון הוא המשטר המלכותי שהכירו התנאים בימיהם – הקיסרות הרומית. הדיון יתמקד במשנת סנהדרין (פרק ב), במדרשי ההלכה ובסוגיות הבבלי והירושלמי הנסבות על משנה זו.

מן המקרא עולות שלוש תפיסות שונות ביחס למלוכה: תאוקרטיה ישירה – השוללת את המלוכה כמו גם כל שלטון של בשר ודם; תאולוגיה מלכותית; ומלכות מוגבלת. את שלוש התפיסות האלה אתאר בהרחבה בפרק הראשון של הספר. מניתוח משנת סנהדרין ומדרשי ההלכה שבספרי דברים מתברר כי התנאים אימצו מודל מקראי מסוים של המלוכה – את תפיסת המלכות המוגבלת – ואותו עיבדו ועיצבו לפי דרכם. המוסד העיקרי, המגביל את המלך ומפקח על פעולותיו על פי מודל זה, הוא הסנהדרין.

בפרקים השני והשלישי אתאר את תפיסת המלכות של החכמים כפי שהיא עולה מן המקורות התלמודיים. הפרק השני עוסק בהיבטים שונים של 'חוקת המלך' – בכוחו של המלך ובמגבלותיו. הפרק השלישי, שהוא המשך ישיר לפרק שקדם לו, מתמקד ביחס שבין מוסד המלוכה לבין החוק והמשפט. עיקרו של הדיון בשני הפרקים האלה מתמקד בהלכות הנוגעות למלך, ואולם נידונים בו גם מקורות אגדיים שיש להם זיקה הדוקה אליהם. כפי שיתברר מן הדיון המפורט במקורות ההלכתיים והאגדיים, התפיסות האחרות של המלכות במקרא – התאוקרטיה הישירה, ובמיוחד התאולוגיה המלכותית – עומדות ברקען של המקורות האלה, שכן במאמרי התנאים הן בהלכה הן באגדה מתנהל דיון וויכוח, לעתים סמוי לעתים גלוי, עם התפיסות האלה. לשון אחרת: תפיסות המלכות המתחרות הן תפיסות 'פעילות' במקורות התלמודיים, לפחות כ'אחרים משמעותיים', ומכאן החשיבות של הצגתן המפורטת בפרק הראשון.

הפרק הרביעי יעסוק בתפיסה הפוליטית העולה מן ההלכה התנאית, ויספק הקשרים וטעמים לבחירה של החכמים בתפיסת המלכות המוגבלת ולאופן שבו עיצבו אותה. בפרק זה גם יובאו מקורות מן הספרות התלמודית, המבליעים

נימוקים לדחיית שתי התפיסות האחרות.

כאמור, דחו התנאים, במפורש ובמובלע, את שני המודלים המקראיים האחרים – את התאולוגיה המלכותית ואת התאוקרטיה הישירה. עם זאת ניתן למצוא הדים ושרידיים לשתי התפיסות המקראיות האלה במקורות התלמודיים: הן נמצאות בכמה דעות מיעוט בענייני הלכה, בדרכי המדרש והפרשנות, ובאופן הברור והמפורש ביותר – באגדה המאוחרת. הפרק החמישי מציע את המקורות האלה ומצביע על המתח שביניהם לבין תפיסת המלכות השלטת במקורות התנאיים, ובמיוחד בחלקן ההלכתי.

הפרק השישי דן בתפיסה המדינית של החכמים – כפי שהיא עולה בסוגיית המלוכה – בראי מעמדם הפוליטי בחברה היהודית בארץ ישראל בימיהם. ההנחה העומדת ביסוד הדיון היא, כי החכמים לא היו רק מתבוננים פסיביים על השדה החברתי-הפוליטי, אלא תפקדו בו כ'שחקנים' פעילים, הנאבקים על מעמדם. מעידים על כך, לכאורה, המקורות התלמודיים גופם. אם נניח כי המלך במשנה משקף את הנשיא ואת ביתו, ואילו הסנהדרין מייצגת את מעמד החכמים עצמם, ניתן להקיש ממסקנות הדיון בסוגיית המלוכה על התפיסה הפוליטית של החכמים וללמוד על האופן, שבו התייחסו לקבוצת החברתיות השונות של זמנם, בעיקר למוסדות השלטון החיצוניים והפנימיים. בתוך כך מנסה הפרק להתחקות אחר טיבו של האידיאל הפוליטי (אם אכן הוא קיים) בעולמם של החכמים, ובעיקר אחר ייעודם הפוליטי של תלמידי החכמים.

בניגוד לענייני המלך במקרא, שנחקרו בעשרות רבות של מאמרים וספרים שדנו בהם מכל צד ופינה,¹ נדונו ענייני המלך בספרות חז"ל במחקר באופן מצומצם למדי. בשנות התשעים של המאה שעברה הוקדשו להגות הפוליטית בספרות חז"ל כמה ספרים, ואולם באופן מפתיע הם מיעטו לדון (אם בכלל דנו) בסוגיית המלוכה על היבטיה השונים.²

1 קצרה ידי מלהציע סקירת מחקר של ענייני המלך במקרא. די בעיון בביבליוגרפיה המובאת להלן בסוף הספר, שהיא מעט מזער ממה שהתפרסם בעניינים אלה, כדי לקבל רושם הולם על הכמות וההיקף של המחקר בנושא זה.

2 לדיונים בהיבטים שונים של התפיסה הפוליטית בספרות התלמודית ראו: G. M. Freeman, *The Heavenly Kingdom: Aspects of Political Thought in Talmud and Midrash*, Lanham 1986; S. Roth, *Halakhah and Politics: The Jewish Idea of the State*, New York 1988;

ייחודו של המחקר הנוכחי לא רק בכך שהוא דן לראשונה בכמה היבטים הנוגעים לסוגיית המלכות בספרות חז"ל, שלא נידונו עדיין במחקר, אלא בעיקר במסגרת המושגית המוצעת בו, שבתוכה יתלבנו הדברים. אינני מתיימר למצות את מכלול ההיבטים של הסוגיה המורכבת הזו, ברם המסגרת שאציע עשויה לשפוך אור חדש הן על הפרטים הן על התמונה הכללית.

שלמי תודה

חובה נעימה היא לי להודות לחברי שבמכון שלום הרטמן בירושלים ובפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, על שסייעו לי בהערות ובעצות, הן בשיחות על-פה הן בתגובות לכתב היד.

רצוני להודות במיוחד למייקל וולצר, נעם זהר, מנחם לורברבוים, שלמה נאה, ורד נעם, אריאל פיקאר, ישראל קנוהל, עמיחי רדזינר, חיים שפירא ועדיאל שרמר. תודה לראש מכון שלום הרטמן, פרופ' דוד הרטמן, על הסיוע והתמיכה במהלך עבודתי על חיבור זה.

שלמי תודה לפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, לעומדים בראשה, לצוות האקדמי והמנהלי, על התמיכה הרוחנית והגשמית במשך הכתיבה. תודה להוצאת אוניברסיטת בר-אילן – פרסומי הפקולטה למשפטים, שניאותה להוציא לאור את החיבור.

תודה מיוחדת לנועם לסטר, שערך את הספר בטוב טעם ודעת; לאלעד ארנון,

M. Sicker, *The Judaic State: A Study in Rabbinic Political Theory*, New York 1988
J. Neusner, *Rabbinic Political Theory*, Chicago 1991. וראו חיבורו של ג' גרמן, מלך ישראל: ריבונות לדורות בראי ההלכה ומעמדם של חוקי הכנסת בעולמה של ההלכה, בני ברק תשס"ג. חיבור עשיר זה עוסק בענייני המלך בכלל ספרות ההלכה, לרבות הספרות התלמודית, ואולם הוא נעדר כל ממד ביקורת-היסטורי. חיבורים אחרים, רלוונטיים יותר למחקר זה, יידונו או יוזכרו בהערות להלן.

מלך אביון

שסייע בהתקנת הביבליוגרפיה; ולרפי שיף על עבודת ההגהה.
לאורלי רעייתי ולילדי - הילה, מיכה, יותם, יואל ורותם - תודה על החום, האהבה
ואורך הרוח.